

Момчило ЗЕЧЕВИЋ*

КРАЉ НИКОЛА ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ И НИКОЛА ПАШИЋ Два погледа на једну државу

Овако насловљена тема представља покушај да се истакне потреба за још једним углом посматрања сложених српско-црногорских односа у време њиховог радикалног расплета током Првог светског рата. Анализа политике двају главних протагониста ових односа, у периоду када су резултирали и историјским решењем уједињења Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе у једну државу, има историографски резон. Два основна мотива чине подстицај оваквом приступу: прво, што у обиљу података и оцена о погледима и политици краља Николе Петровића и Николе Пашића, председника владе Србије око питања српско-црногорског и југословенског уједињења није било упоредне анализе њихових ставова о облику и начину стварања заједничке државе и, друго, што о томе у историографији постоје врло различите, па и наглашено супротстављене оцене.

Што се, пак, историографије о црногорско-српским односима до 1918. године тиче, може се рећи да је изузетно богата, а то се односи и на објављену архивску грађу и другу документацију. У целини посматрана сума чињеница и знања делује импресивно и важи за најистраженију област у нашој савременој историји. Проблем је, међутим, у њеној истраживачкој основи и наглашено политизованој интерпретацији, зависно од времена и прилика у којима је настајала. О публицистици, па и мемоарској литератури, као често продуженој политици, да се и не говори.

Са становишта истраживачке основе очигледно је да је историографија настала углавном на домаћој архивској грађи и другој документацији у великој мери била ограничена непознавањем страних извора и стога окренута више домаћим узроцима сукоба, истичући их у први план. С друге стране, претежна сазнања на основама стране грађе крила су опасност од једностраног приступа дајући одлучујући значај спољним чиниоцима. Тако је,

* Доктор историјских наука, ванредни члан ЦАНУ.

на пример, чињеница да у страним архивским фондовима има релативно мало података о непосредној делатности и политици Н. Пашића према Црној Гори наводила на закључке да он није придавао довољно пажње црногорском питању, да му је оно у борби за југословенско уједињење некако стајало по стани. При томе се губи из вида да је, за разлику од краља Николе, који је у својој релативној изолацији и старачкој немоћи у емиграцији слао на све стране писана документа, Пашић водио опрезну и тајну политику, углавном без већих писаних трагова, пре свега из обзира према блиским породичним везама династија – Карађорђевића и Петровића. На таквим основама временом су у историографији формирана два међусобно различита приступа о узроцима нестанака црногорске државе крајем 1918. године.

На једној страни нашла се већина историчара корисника претежно домаћих историјских извора, који су истицали политику званичне Србије као главни узрок ликвидације црногорске династије и државе, док су на другој страни били они који су сматрали да је одлучујућу улогу имао спољни фактор, тј. победничке силе Антанте. Протагониста оваквих схватања је несумњиво најбољи познавалац страних архива о положају и судбини Црне Горе у Првом светском рату, историчар Драгољуб Живојиновић. Он и сам истиче да се његов приступ битно разликује од свих других, а посебно црногорских историчара, који су сложено међународну политику око односа Црне Горе и Србије у Првом светском рату сводили на „лакши и прихватљивији” сукоб, на „узајамно оптуживање” и „сурењивости” између Београда и Цетиња. Наводи, такође, да тим путем „није (се) дирало у стварност коју као да нико није желео да види, од које су сви зазирали”, и међу такве историчаре помиње Д. Вујовића, Н. Шкеровића, Н. Ракочевића, С. Брковића и Д. Живковића. Са становишта наше теме важно је истаћи овај Живојиновићев закључак: „На крају, поставља се питање каква је у свему томе била улога Србије о којој се тако много говори? Оно што пише у грађи у савезничким архивима показује да је много истицана улога Србије у процесу нестајања Црне Горе, без обзира на сву галаму, била скоро маргинална... Савезничке владе су доносиле одлуке не узимајући у обзир њене предлоге, жеље и захтеве, иако су они постојали... Парадоксално звучи, али остаје необорива чињеница да су званичници Црне Горе много више говорили и радили против Србије него што је то она чинила против ње” (Д. Живојиновић, *Црна Гора у борби за ојштанак 1914-1922*, Београд 1996, 6-7).

Упоредо са разликама које су историјски извори наметали, политички и идеолошки разлози за протекли скоро један век, имали су велики утицај на историографију и њена тумачења ових питања. Довољно је само уочити ломове који су се догађали на нашим просторима у рушевинама монархизма, централизма, унитаризма, социјализма, разних диктатура и ратова, па схватити и судбину наше историографије, њене изазове, невоље и немоћи. Историја српско-црногорских односа и проблем уједињења Србије и Црне Горе у заједничку државу драстичан је пример повијања историографије

под притисцима актуелних интереса из наводно, политичких, националних и државних разлога. То је потврдио проток времена, као и данашња криза српско-црногорских односа, тако да није без основа уверење да је иницијални сукоб Николе Петровића и Николе Пашића око начина и облика црногорско-српског државног уједињења са свим својим почетним разлозима надживео своје зачетнике и прерастао у спор дугог историјског трајања.

За разумевање политике ових личности, према заједничкој српско-црногорској држави, значајно је уочити из каквог су државног, националног и друштвеног амбијента, тј. из какве су историјске стварности у Црној Гори и Србији ишли утицаји на њихове погледе о решавању српског националног питања, о балканским интеграцијама, о југословенском питању, о држави уопште, а посебно о српско-црногорској државној заједници. Није непознато да су разлике у државном и друштвеном развоју Србије и Црне Горе биле значајне, пре свега са становишта модерних европских токова, и да су биле историјска и културно-политичка основа за настале различите погледе и интересе. Битна разлика међу њима садржана је и у чињеници да је Никола Петровић био владалац апсолутиста који је све чинио да такав и остане, док се Пашић од уласка у политички живот борио за власт и као велики противник сличним тенденцијама у својој земљи. Пашић је настојао да у Србији угради модерна достигнућа у организовању државе и друштва, пре свега кроз афирмацију парламентарне демократије, док је црногорски владар са скепсом, одбојношћу и омаловажавањем дочекивао сваку иницијативу која би ограничавала његову апсолутистичку моћ.

Исто тако, идејна и теоријска баштина на којој су Н. Петровић и Н. Пашић темељили своје погледе на државу била је различитог порекла и садржаја. Своје схватање државе књаз и краљ Никола заснивао је пре свега на искуству својих претходника из династије Петровић, почев од Петра I до књаз Данила, који су начином владања и организацијом мале племенски утемељене црногорске државе дали основни оквир и смер владарској политици, коју је у патријархалном, сиромашном, по много чему изолованом црногорском друштву, било тешко и ризично мењати. До извесних промена на плану владалачког модела династије Петровића долазило је тек од краја шездесетих година 19. века, када књаз Никола успоставља чврсте пријатељске везе са династијом Романових, следећи руску државну организацију, улогу и политику самодржавља. Са Николом Пашићем, међутим, историјска прича је сасвим другачија. Своја схватања о држави почео је градити још од гимназијских дана, а изузетно теоријско образовање стекао је на студијама у Швајцарској (1868-1872). Социјалистичке идеје Светозара Марковића и схватање о националној држави из разних извора, посебно из листова „Србија” и „Застава”, имали су велики утицај на Пашића. Нарочито су на његове политичке погледе имале утицаја идеје руских социјалиста и народњака, који су своју доктрину антизападне, народне, самоуправне и социјалне државе, испод сводова словенства (панславизма) и православља,

најдубље усадили Србији. На тим идејама Пашић и његова Народна радикална странка су темељили своја политичка схватања о српској држави. Гледано у целини, Пашићеви погледи на државу, засновани на либералним грађанским идејама суверене националне државе, били су у односу на схватања Николе Петровића модернији, теоријски засновани и изнад свега динамични, променљиви и развојни, што је, такође, било од значаја за исход њихове борбе око заједничке државе.

И у погледима на националну и државну политику коју су Никола Петровић и Никола Пашић заступали у разним ујединитељским варијантама, од балканских, јужнословенских, југословенских и српско-црногорских интеграција и иницијатива, постојале су битне разлике. У њиховом средишту налазило се решавање српског националног питања, ослобођење и уједињење српског народа, територијално ширење држава Србије и Црне Горе. Србија је врло рано преко својих људи, који су остварили блиске везе са црногорским владоцима и били им у служби, затим материјалном подршком и другим средствима, настојала да Црну Гору веже за свој национални програм и циљеве ослободилачке борбе српског народа. Такву политику је водила и пре ступања књаза Николе на црногорски престо. Међутим, за разлику од Србије и Пашића, који је од Гарашаниновог Начертанија, преко Програма Народне радикалне странке из 1881, у коме се већ инсистира на споразуму са Црном Гором, затим познатих програмских докумената из друге деценије 20. века, имао утврђене и записане националне и државне циљеве, књаз и краљ Никола држао се, углавном традиције династије Петровића, али и својих уверења најчешће зависних од политичких прилика у којима их је изрицао. Суштинска разлика била је у томе што су, поред заједничког става да непрестано треба радити на ослобађању и уједињењу српства, на територијалном ширењу српске и црногорске државе, имали и различите, супротстављене интересе. Основни неспоразум је био у томе што је књаз и краљ Никола настојао да српство уједини под жезлом династије Петровића, а Пашић је сматрао да то могу да остваре само Србија и династија Карађорђевића. Тога уверења непоколебљиво се држао у свим приликама после 1903. године, сматрајући да су амбиције црногорског суверена илузорне и неоствариве. Са таквим схватањем и сигурношћу водио је политику према „црногорском питању” од првих дана успостављања своје моћи у државној структури Србије.

Исто тако садржаји југословенске оријентације, југословенске идеје и југословенског питања у схватањима Николе Петровића и Николе Пашића заслужују пажњу, јер су конкретни планови о заједништву Црне Горе и Србије највише долазили до изражаја управо у тим оквирима. Југословенска мисао у Црној Гори новијег доба била је садржај политичке и националне идеологије коју је афирмисала владарска династија Петровића; њен зачетник је владика Петар I, а знатно јасније је формулише Петар II Његош. Њу је као изворно српску идеју, која је временом превазилазила црногорски и српски ет-

нички простор, заступао, разуме се, на свој начин и Никола Петровић, ширећи је и на јужнословенску и балканску идеју заједништва, али при том имајући у виду посебност Црне Горе. Међутим, за разлику од претходних династа лозе Петровића, први црногорски краљевски суверен доживео је време војног и политичког решавања југословенског питања. Његове пијемонтске амбиције да „води српство”, да добије ослонац у другим југословенским и балканским интеграцијама, прошири своју државу на Боку Которску, Херцеговину и Босну до Сарајева, Северну Албанију са Скадром и Далмацију до изнад Сплита, као и на стару Србију, биле су израз егзистенцијалних потреба Црне Горе, али и претензиозних владарских и литерарних залета. Овако замишљена „Велика Црна Гора” у суштини је значила и промишљену стратегију да се у тим границама очувају династија и држава пред све отворенијим затевима опозиционих снага у земљи и тежњама Србије за спајање са Црном Гором. Анализа бројних иступања и прокламација које је краљ Никола давао у славу српства, сарадње и заједништва са Србијом, као и његових упорних избегавања да се стави под команду и вођство Србије, игноришући често и притиске међународног фактора, сведоче да је његова главна брига била како да избегне загрљај „великог брата”, у коме би био крај његове владавине и државе. То га уверење није напуштало све до политичке смрти. У том светлу приговори око савеза и сарадње са Србијом, око балканске сарадње и сл. били су пре израз актуелних политичких потреба и интереса, него често истицане словенске или свесрпске солидарности са обе стране. Што се Николе Петровића тиче могло би се тврдити да је његова полазна идеја била прво стварање велике Црне Горе, па тек после тога рад на уједињењу свих Срба. Такву политику заступао је и у време Првог светског рата, односно током боравка у избеглиштву у Француској.

Иначе, после Берлинског конгреса 1878. и међународног признања Црне Горе и Србије, односи књаза Николе са династијама Обреновића и Карађорђевића ишли су узлазном линијом међусобног удаљавања, што се посебно испољавало око територијалних аспирација, подршке и подстицања црногорске школске омладине, опозиције и других противника Николе Петровића од стране врхова у Србији. После 1903. године и Русија, као одлучујући ослонац црногорске државе, своје интересе преусмерава од Цетиња према Београду. Тиме су све више бивали неповољни услови за успех политике коју је у одсудној одбрани државе и династије водио последњи црногорски краљ.

Кулминација политичких сукоба достигнута је у време Бомбашке и Колашинске афере 1908-1909, када је влада Црне Горе оптуживала званичну Србију као организатора терористичких активности црногорских омладинаца и покушаја организовања завере у војсци, као и за подршку клубашкој опозицији против књаза Николе, а српска влада Николу Петровића и званичну Црну Гору за тајну сарадњу с Аустро-Угарском и њеним агентима преко којих се води антисрпска и антијугословенска политика. Анексиона

криза 1908. примирила је разбуктали сукоб и омогућила поновно успостављање прекинутих дипломатских односа између Цетиња и Београда. У жељи да постигне бар формалну државну и династичку равноправност и тиме отклони све јачи притисак Србије на Црну Гору, књаз Никола се 1910. године прогласио краљем и своју државу краљевином. Показало се да је то, уместо очекиване појачане одбране, био додатни изазов владајућим круговима у Београду, посебно Николи Пашићу, да решавању црногорског питања приђу са више одлучности. Прилику за коначни расплет пружили су наступајући ратови у које је краљ Никола са својим државно-политичким програмом, одбраном и одговором на политику Краљевине Србије, ушао са одавно написани спевом „Онамо, 'намо’”...

Пашићев однос према Црној Гори био је од почетка у складу са погледима из Начертанија Илије Гарашанина, који је превасходно био јужнословенски (а не југословенски програм) и са традицијом српске политичке мисли, да је она део српског националног корпуса, да преко ње води најближи пут за излаз Србије на море, да је Црна Гора „српска Спарта”, али због династичког питања и могућа препрека стварању јединствене српске државе. Још док су Србију и Црну Гору раздвајали простори туђих држава у Београду су прављени планови о успостављању специјалних веза са њом. Те се политичке оријентације чврсто држао и Никола Пашић. У првом програму његове Народне радикалне странке из 1881. стајало је, поред осталог, да ће се залагати за савез балканских народа а нарочито да се што пре постигне споразум са Црном Гором и Бугарском. У доктрини – Балкан балканским народима – Пашић је видео остварење прве етапе ослободилачке борбе српског народа против турске окупације, да би се у другој фази, уз помоћ Русије, постигло ослобођење осталих југословенских земаља испод Аустро-Угарске. Било да је разматрао ширу југословенску, или ужу концепцију свесрпског окупљања, Пашић је увек рачунао са Црном Гором као саставним делом нових државних творевина, најчешће не помињући њено име, већ подразумевајући је као саставни део српског етничког корпуса. То потврђују и разни називи будуће државе које је Пашић смишљао, помињући хрватска и словеначка имена, али никада име Црне Горе у афирмативном значењу. По свој прилици, у праву су они историчари који сматрају да је све до 1913. године Пашић пре свега рачунао са стварањем велике српске државе са Босном и Херцеговином и Црном Гором, а да је уместо југословенског уједињења у јавности доминирала идеја о српско-хрватској држави. При томе су покушаји о зближавању и савезу са Црном Гором, у облику реалне уније, балканских савеза, федеративног српског царства и других могућих интегративних облика, били пре свега израз актуелних политичких потреба. У том контексту идеје Николе Петровића о трајном постојању две српске краљевине, једне у Подунављу а друге у „српском Приморју”, о црногорском принцу као будућем владару Србије (до 1903) и сл., биле су у постојећем односу снага крајње илузорне.

Визију развика српске државе од самог почетка свог политичког деловања Н. Пашић је заснивао на борби за слободу и независност, за изградњу уставне и парламентарне монархије, која би постала центар за окупљање свеколиког српства. Јачање Србије и њено територијално ширење схватао је, слично Николи Петровићу за Црну Гору, као егзистенцијално питање, с тим што је више наглашавао потребу за окупљањем и осталих народа у окружењу који теже уједињењу са српском државом. Пашићева је заслуга што је идеологија одбране отаџбине и државне независности, ослободилачке мисије Србије као Пијемонта за окупљање Срба, Хрвата и Словенаца и стварање моћне државе на Балкану, као бедема пред германским притиском, постала у Србији доминантна и државна. Подстицаје и усмерења ка таквом националном програму Пашић је и те како добијао из тзв. професорског круга водећих српских интелектуалаца на челу са Јованом Цвијићем, Сл. Јовановићем, Александром Белићем и другим, који су сматрали Босну и Херцеговину, као и Црну Гору, за примарни циљ српске пијемонтске политике. У Пашићевим инструкцијама (12. септембра 1914) о основама будуће државе помињу се простори Словеније, Хрватске и Војводине, али не више Босне и Херцеговине и Црне Горе, које је, као и многи други значајни чиниоци у Србији, сматрао искључиво српским земљама. Са почетком Првог светског рата ове суштине Пашићеве националне идеологије о одбрани државне независности и остварењу шире заједнице са другим југословенским народима постале су државни програм Краљевине Србије. Његов кључни део било је пре свега уједињење Србије са Црном Гором, најчешће помињано као „реална унија”, која би договором двеју независних држава обезбедила, без страног уплитања „јединство српског племена”. Предвиђено је да би свака држава имала своју посебност, а заједнички послови били би у областима војним, спољнополитичким, трговини, комуникацијама и финансијама. Развитак догађаја везаних за балканске ратове и Први светски рат све више је идеје о равноправном договору између Цетиња и Београда усмеравао у корист одлучивања јаче стране. Резултати балканских ратова су у јавном мњењу не само српског народа, донели велики престиж династије Карађорђевић у одосу на династију Петровића.

У ствари, прави неспоразуми и сукоби краља Николе са владајућим круговима у Србији настају одмах по завршетку балканских ратова када су Србија и Црна Гора добиле заједничку границу. Могло би се рећи да је до тога времена црногорски суверен водио офанзивну државну политику, а после, углавном, дефанзивну, штитећи интересе династије и државу. Очигледно је да је заједничка граница из темеља променила односе између Србије и Црне Горе, потиснула „романтичарску фазу” у смер „прагматичне политике” и демонстрација нескривених намера и интереса. Пашић је стрпљиво прелазео преко територијалних, војних и других неспоразума са црногорском владом, вешто избегавајући сваку директну конфронтацију са краљем Николом, зарад виших политичких циљева које је поставио. Није

јавно испољавао незадовољство према краљевом настојању да своју војску и политику издвоји од српске, а очекивања краља Николе почетком Првог светског рата да ће уз подршку Русије Црна Гора опстати као самостална и територијално увећана нису га поколебала у вођењу нове југословенске политике. Велике победе српске војске 1914. године охрабриле су Пашића и његов југословенски програм, који је пре свега значио друго име за свесрпско уједињење, али су исто тако и на другој страни, у Црној Гори, подстакле ујединитељска расположења. То су били разлози за још одлучнију одбрамбену политику црногорског двора, којој ће се врло брзо на путу наћи нове препреке, пре свега у све одлучнијем ставу сила Антанте да се Црна Гора и Србија морају ујединити, да Црна Гора нема првенствено економских услова да опстане као самостална држава. Иначе, у верзији Савезника сазрела је нова политичка мапа Европе – нестанак старих царстава и формирање нових националних држава.

Први светски рат и одсудне одлуке које су захтевале нове околности врло брзо су натерали главне протагонисте српско-црногорских односа да се јавно одреде око питања уједињења. Од самог почетка српска влада, као и савезнички дипломатски представници у Србији и Црној Гори, изражавали су сумњу око стварних намера и жеља краља Николе за уједињење са Србијом. Преовладавало је уверење да, и поред звучних прокламација о заједничкој борби и зближавању са Србијом, краљ Никола више тежи самосталној и територијално проширеној Црној Гори. Својом ограниченом активношћу у рату, сукобима око војних и политичких питања са српском владом и др., остављао је утисак да настоји одвојити црногорске државне планове од оних које је Србија, уз наглашену благонакљност Савезника, прокламовала. Рачунао је, мада је то било нереално, да би и један део српског простора пре пришао Црној Гори него Србији, која је још у децембру 1914, познатом Нишком декларацијом, прокламовала своје ратне циљеве са основним задатком свеукупног југословенског ослобођења и уједињења.

Капитулација црногорске војске, емигрирање владе и двора, а нарочито ширење вести о наводним преговорима владе краља Николе с Аустро-Угарском о сепаратном миру, по оцени Пашића створили су повољне услове за одлучан прелом у коначном решењу црногорског питања по жељи владајућих кругова у Србији. Све је то било од утицаја да је званична Црна Гора одлучно одстрањена из свих дипломатских послова око југословенског уједињења. Томе су допринели и многи други чиниоци, пре свега скадарска криза (1915) и све неповољнији однос сила Антанте према будућности црногорске династије и државе. Претензије краља Николе на просторе које је Србија рачунала у свој ратни добитак убрзале су помирење регента Александра са Н. Пашићем, које је крајем 1916. постигнуто споразумом да се два регентова највећа противника – пуковник Апис и краљ Никола – онемогуће. Од тог момента Пашићева опрезна и закулисна политика на унутрашњем и дипломатском плану према Црној Гори постоје све одлуч-

нија и отворенија, при чему је нови ослонац добијен у растућем унионистичком покрету међу Црногорцима. Пашића су престале да занимају разне уније и сличне друге комбинације које су долазиле од Црногораца, па тако и предлог престолонаследника Данила регенту Александру из маја 1915. да се, следећи немачки пример, одржи и црногорско и српско краљевство у заједничкој „Великој Србији”. У даљој политици према Црној Гори Пашић је остао на челу оних снага у Србији које су Црногорце и Црну Гору сматрале српским историјским и етничким простором, чији је природни пут и политички интерес безусловно уједињење са Србијом. Додуше, у таквом народносном схватању црногорства као есенцијалног дела српства није било разлике ни у гледиштима краља Николе и његове политичке елите. И то је ишло у прилог политици Н. Пашића. У односу на прокламоване ратне циљеве ширег југословенског ослобођења и уједињања, питање Црне Горе било је услов успеха или пораза ове концепције. Зато је Пашић сматрао да му треба прићи одлучно, без компромиса, да се не би угрозили циљеви прокламовани у Нишкој декларацији.

Са искуством око образовања Југословенског одбора, као афилације српске владе и продужене руке њене политике, програмираног да буде противтежа оним снагама у југословенским земљама које су се противиле начину на који Србија жели да створи југословенску државу, Пашић је приступио стварању сличног политичког органа и за Црну Гору. Преко председника црногорске владе А. Радовића изазвао је расцеп у званичним врховима Црне Горе у емиграцији и тиме отворио пут ангажовању ширих унионистичких снага за ликвидацију црногорске државне самосталности и краља Николе. Предлоге из познатог Радовићевог меморандума из августа 1916. да преузме иницијативу за спајање држава и династија и стварање заједничке југословенске државе, где би први владалац био Александар Карађорђевић, а после њега књаз Данило итд., краљ Никола је одбио, тј. одложио до повратка у земљу и одлуке народа. Тога захтева ће се затим упорно држати, свестан циљева „нове” Пашићеве политике, која се убрзо и у пракси показала: у новембру 1916. Пашић је донео одлуку да се поред Југословенског одсека оснује и Црногорски одсек при Министарству иностраних дела. Одсеку је дат задатак да окупља и помаже унионистички покрет и пропагира идеју спајања Црне Горе са Србијом. Пашићева лична упутства Црногорском одсеку сведоче с колико је хипокризије и провидне политичке лукавости, али и одлучности, стајао иза акција које је до овог „спајања” требало да доведу. Све је учунио да придобије црногорске ministre и да их одвоји од краља Николе, при чему је највише користио везе и деловање српске дипломатије. После Радовићеве пала је и следећа црногорска влада крајем новембра 1916. чији је председник Ј. Спасојевић инструкције примао директно од Пашића. Кључна мисао тих Пашићевих захтева била је „спајање Црне Горе са Србијом”.

На основу Пашићевог реферата од 28. децембра 1916. влада Краљевине Србије донела је одлуку о принципима даље политике према Црној Гори, предвиђајући да ће после уједињења црногорски краљ Никола задржати титулу и апанажу, а грађани Црне Горе бити у правима изједначени са грађанима Србије. После великог личног ангажовња и обећања властите подршке, Пашић је успео да још у лето 1916. образује Привремени одбор Црногораца за народно уједињење, а почетком марта 1917. и средишњи Црногорски одбор за народно уједињење на челу са А. Радовићем. Тиме је ставио црногорски унионистички покрет под своју пуну контролу, бринући о његовом раду, егзистенцији, политици и пропаганди. Пашић је непосредно контролисао пропагандни рад Одбора, усмеравајући га искључиво на бригу око уједињења Црне Горе са Србијом и не остављајући му било какву могућност за његово мешање у југословенску политику. Та област је по Пашићевом налогу била искључиво у надлежности владе Србије којој је он био на челу. Из обиља докумената који сведоче о односу Н. Пашића према положају и задацима Одбора карактеристична је његова следећа инструкција: „Сједињење Црне Горе са Србијом мора се извести, па било Југославије или не ... чак и да остане *status quo ante bellum*, ипак је аномалија да Црна Гора и Србија остану раздвојене једино из интереса династичких”. Истовремено, не препуштајући ништа случају, Пашић је изнео српској Врховној команди план о уласку српске војске у Црну Гору пре могућег повратка краља Николе (Д. Јанковић, *Југословенско њишање и Крфска декларација 1917. године*, Београд 1967, 100-101). Међутим, и поред отпора Пашића, Одбор је у свој програм унео да ће се Црна Гора ујединити „са Србијом и осталим српским, хрватским и словеначким земљама у једну независну државу”, што се може објаснити и утицајем сличних прокламација Југословенског одбора.

Најуверљивији пример односа Николе Пашића према црногорском питању, црногорској династији и држави, били су Крфска конференција одржана од 5. до 27. јула 1917. и Декларација која је на њој донета од стране представника Југословенског одбора и владе Краљевине Србије. Пашић није позвао на Конференцију представнике званичне црногорске владе, што се и очекивало, али ни Црногорски одбор, чији су чланови рачунали са учешћем на Конференцији, која је требало да разматра кључна питања будуће заједничке државе, начин њеног образовања, унутрашњег уређења и др. Пашић је управо на овој Конференцији демонстрирао своје непоколебљиво уверење, на коме ће до краја истрајавати, да Црна Гора у будућу југословенску државу може ући само преко уједињења са Србијом као њен саставни део. Иако им није било право што су изостављени са Конференције, чланови Црногорског одбора одмах су се сагласили са Крфском декларацијом и ту сагласност потврдили и посебном декларацијом од 29. јула 1917. По свој прилици, Пашићу је више одговарало да се нису саглашавали, јер су опет помињали свој рад на уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца,

што је било у нескладу са његовим инструкцијама и плановима. На другој страни, црногорска влада и краљ Никола непријатељски су дочекали договоре и одлуке са Крфа и повели, преко свог службеног листа „Глас Црногорца”, оштру кампању, критикујући чак и А. Трумбића због изјаве да је династичко питање „срећно решено”. Међутим, нису нападали директно Н. Пашића и српску владу, што упућује на закључак да су се још надали неком компромису. Краљ Никола је Крфску декларацију сматрао насиљем, али, дезоријентисан подршком Италије и неусаглашеним ставовима сила Антанте око судбине црногорске државе, још увек није веровао да одлуке на Крфу значе почетак његовог краја. У својој грчевитој одбрани са скромно појачаном дипломатском активношћу, све више је губио додир са реалним политичким животом у догађајима који су у другој половини 1917. уследили. Таква је била и судбина позива црногорске владе влади Србије, изнета после Крфске декларације под притиском Савезника, да се размотри стварање југословенске државе на конфедералном принципу.

Супротстављена гледишта у историографији око улоге Србије у борби за стварање заједничке црногорско-српске државе и начина на који је уједињење извршено, добијају прецизнији одговор анализом Пашићевих погледа и активности везаних за црногорско питање. Не може се губити из вида чињеница да је у време актуелизације политичког и војног решавања овог питања од 1903. до 1918. године Никола Пашић био председник владе и министар спољних послова пуних 12 година. Био је вешт, способан и прагматичан политичар, за разлику од Николе Петровића, који је често наступао импулсивно и директно, тражећи пречице и брза решења. Остарелог краља све више је заокупљала родитељска брига и династичко наслеђе. Пашић је био иницијатор најважнијих политичких одлука везаних за решавање тзв. црногорског питања, често обликујући сам властитом руком смернице и задатке српске владе и других политичких структура, посебно дипломатије. Његова упутства и политички задаци које је сам стварао у пракси су спровођени као државна политика и одлучујуће су утицали на српско-црногорске односе, али и на ставове сила Антанте према судбини црногорске државе и династије. Међу не тако бројним сведочењима из архивске грађе о овој Пашићевој активности, два непозната документа, која су недавно предата Архиву САНУ у Београду, посебно привлаче пажњу. У питању су аутографи, концепти Пашићевих писама из првих дана јануара 1917. са Крфа, који су били наставак Пашићеве одлучне акције према Црној Гори, започете у лето 1916. образовањем Привременог одбора Црногорца за народно уједињење и поменути рефератом од 28. децембра 1916, односно одлукама владе Србије.

Прво писмо је „копија управо први концепт који је мало преиначен”, а носи датум: Крф 2. јануара 1917. Написано је и потписано Пашићевом руком, а упућено вероватно партијским пријатељима. Оно гласи:

„Поштовани другови. Шаљем Вам реферат о питању уједињења Црне Горе са Србијом. У њему су изложене побуде, које су нас овамо нагониле да предузмемо акцију у питању уједињења свих Срба. Кад водимо политику да треба створити једну државу од Срба, Хрвата и Словенаца, онда не смемо напустити ни питање уједињења Црне Горе са Србијом. Важни и виђени Црногорци траже од нас да их не остављамо саме, јер ће се питање помоћу нашом решити брже и лакше, и што је најглавније без жртава.

„Сада је најглавније да се решимо на тај корак и да осигурамо материјална средства а доцније договоримо се о образовању одбора од Црногораца и образовања одбора ужег, који ће у име Кр. Срп. Владе контролисати и упућивати рад.

„Молимо Вас да се јављате чешће и о свима питањима, која су на дневном реду”.

Наставак писма се односи на питање ислеђивања око Солунског процеса, корака који се предузимају код енглеске и француске владе око овог догађаја, узнемирење које постоји итд. Писмо се завршава са: „Примите од свију нас срдачни и другарски поздрав. Ваш Никола П. Пашић”.

На додатном листу концепта овога писма Пашићевом руком је записно и следеће: „Сад је најглавније да питање решимо у начелу, те да се знамо према њему држати, и да осигурамо материјална средства те да можемо људе из Црне Горе прихватити и упућивати где треба. Доцније, а на то нећемо дуго чекати, договоримо се о образовању одбора од Црногораца, који ће јавно радити, и о образовању тајног одбора, који ће контролисати и упућивати рад, и стојати у вези с Кр. Срп. Владом”. (Архив САНУ, 14924/106). Није познато који је део концепта остао у дефинитивној верзији овог Пашићевог писма у коме је основна порука сасвим јасно саопштена.

Само два дана касније, са назнаком „Копија писма послатог 4. Јан. 17”, Пашић је регенту Александру упутио посебно писмо чији концепт написан његовом руком гласи:

„Ваше Височанство. Црногорско питање стављено је на дневни ред поглавито онаквим држањем Цетињског Двора и Црногорске Владе за време инвазије аустро-угарске војске у Цр. Гору. Разлози да је доиста тако, као што тврдимо у реферату (мисли се на Пашићев реферат од 28. децембра 1916 – нап. М. З.), може се Ваше Височанство уверити из самога реферата који је поднесен Министарском Савету од Министра Председника и Министра Спољних послова, а који се предлаже Министарском Савету на решење, и ако га Министарски Савет усвоји, част ће имати поднети га В. Кр. Височанству да га благоволи.

„И ако у овом времену пред Кр. Срп. Владом стоје на државном реду решења многих важних и животних питања, ипак Кр. Срп. Влада несме изгубити из вида ни решење Црногорског питања које су светски догађаји истакли на дневни ред, и које се не може одложити без повреда животних српских интереса.

„Огромна већина народа у Црној Гори жели да се реши његово питање те да могу у будућности очекивати спокојни и лакше дане. Савезне Силе нису му противне, сем Италије која тим питањем уцеђује да би изнудила на другој страни што више користи, али ни она неће смети да иде тако далеко, да се силом томе успротиви.

„Начин рада како би се то питање доиста решило, и то мирним путем унеколико смо напоменули у реферату, али би се доцније још детаљније разрадио и утврдио.

„Прву улогу у том раду требало би оставити оним Црногорцима, који су одушевљени том идејом и који су решени да за остварење њено принесу своје жртве. А таквих има врло многих и врло угледних.

„Кредит за остварење тога јединства биће повећи али је корист од тога толико велика да се не може ни сравнити (Подвучени део реченице је прецртан и додат нови део текста који је нечитак, а односи се на тражење кредита код Савезника – прим. М. З.).

„Тим послом руководио би један комитет који би се образовао од Црногораца, али који би стајао тајно под управом и контролом Кр. Срп. Владе, или једним ужим одбором, који би стајао у вези с Кр. Ср. Владом и који би од стране Кр. Ср. Владе образован био. Српска Влада пред светом изјавила би јавно: 'да она симпатише идеју уједињења, али не жели да се меша него га оставља самом народу у Црн. Гори и моли га да не прибегава насилним мерама него да јединство потекне мирно, буде израз жеље народа'. (Подвучено је у тексту прецртано – прим. М. З.).

У наставку овог концепта писма Пашић је прецртао и следећу реченицу: „У том случају народ српски прихватиће јединство признателан ће бити свима онима који су га помогли и надокнадити штете онима чији би случајно интереси (лични) били повређени”. Писмо се завршава речима:

„Молим В. Кр. Височанство да поклони томе питању своју високу пажњу, и да благоволи дати свој пристанак на ту политику, која је силом светских догађаја Србији наметнута. О људима, којима би се тај посао поверио да јавно њиме руководе, као и детаљима и плану и времену, кад би трбало отпочети живљи рад – решаваће се доцније ако се у начелу прими изнешена политика.

„Молим Ваше Кр. Височанство да благоволи примити уверење о мојој најдубљој оданости и верности. На Крфу 2 Јануара 1917. г. Министар – Пред. и Мин. Ин. Дела Ник. П. Пашић” (Архив САНУ, 14924/61).

Поред ова два Пашићева аутографа, која се први пут објављују, за разумевање и утврђивање политике коју је он према Црној Гори водио, још један документ, тек недавно откривен и објављен, привлачи пажњу. Реч је, такође, о Пашићевом аутографу који је као председник владе почетком новембра 1917. упутио са Крфа српским посланствима у свету под насловом: „Циркулар свим посланствима о покрету за Уједињење (sic!) Црне Горе и

Србије”. Садржај овог меморандума, који је користио и Црногорски Одбор за Народно Уједињење, имао је за циљ да резимира претходне резултате, оцени тренутно стање и наложи инструкције по којима би се дипломатска представништва Краљевине Србије управљала у даљој политици и активностима око уједињења Србије и Црне Горе.

Уз напомену да је сличан акт о томе како да се српска дипломатија понаша према Црногорцима, затим страним владама, утицајним политичким личностима и другим у земљама акредитације већ једном послат у марту 1917, истиче се потреба за подршком Андрији Радовићу и његовом Одбору у Женеви, око кога се „прикупило све што ваља и вреди од избеглих Црногораца”, а који ради заједно са другим месним одборима у Европи и Америци и универзитетском омладином на ослобођењу и уједињењу Србије и Црне Горе на првом месту, а затим „по могућству и осталих Српских и Југословенских крајева у једну јединствену и независну државу”. Излаже се активност организација, штампе и пропаганде једне и друге стране, историјат сукоба председника црногорских влада са краљем, држање Савезника и Италије према Црној Гори, посебно Русије, и истиче да је писање листа „Глас Црногорца” усмерено против интереса Србије и њене борбе за југословенску државу. Даље се наглашава да се у време прокламовања Нишке декларације „није ни мислило на потпуно спајање Црне Горе са Србијом, но на реалну унију о чему је већ било рађено”, и тврди да је промена дошла тек после преговора краља Николе с Аустро-Угарском у децембру 1915. и капитулације Црне Горе у јануару 1916, од када „појавило се спонтано међу Црногорцима негодовање против Цетињског Двора, и развила се агитација на све стране: за потпуно уједињење Црне Горе са Србијом. Краљевска влада, поред најбоље воље да се ничим не замери краљу Николи и званичној Црној Гори, није могла одгурнути и не примити као сараднике на општем послу и Црногорце који су напустили сепаратистичку политику краља Николе и пришли општем покрету... Ми прикупљамо и позивамо у заједницу Хрвате и Словенце, и онда да ли су се могли и смели одбацити Црногорци, који су нам много ближе од првих, из неке пажње према краљу Николи а против народних интереса? Нису” – Закључује Никола Пашић у свом стилу вођења политике. Не заборавља ни да упозори на дужност владе и посланика „да помажу мирним путем унионистички покрет међу Црногорцима”, напомињући да се, још увек, мора радити тајно, да Црногорски Одбор и његови органи „неће и не треба ништа важније да раде без споразума било с краљевском владом било са Вама” итд. Тражи од посланика да учине све како би се извело уједињење Србије и Црне Горе, па и по цену да би „макар, за сада, било у питању уједињење осталих наших крајева”. Пашић посебно инсистира да се код влада и у јавности савезничких престоница пропагирају циљеви црногорског унионистичког покрета и каже: „истичите да је то свагдашња жеља и тежња Срба у Црној Гори, који су били од увек заточници Српског имена и слободе... Не треба допустити да

стране Владе и политичке личности остану необавештене о досадањим радovima краља Николе и не треба допустити да га оне ма у чему помажу као и његове сепаратистичке послове..." (Ђорђе Станковић, *Никола Пашић о црногорском питању 1917*, Југословенски историјски часопис, 1-2, Београд 1996, 201-207). Пашић је управо после овог меморандума, на основу кога је по договору написан циркулар и меморандум Црногорског одбора већ крајем 1917, препустио даље вођење политике око Црне Горе регенту Александру. Савезници су коначно у јануару 1918. постигли сагласност да Црна Гора мора ући у састав Србије, што је и био циљ Пашићеве политике према Црној Гори.

Погледи краља Николе и Николе Пашића на заједничку српско-црногорску и југословенску државу у завршној фази Првог светског рата рељефно оцртавају суштину њиховог различитог приступа, политике и интереса. Победе српске војске од пробоја Солунског фронта 15. септембра до краја октобра 1918. знатно су утицале на коначан исход Првог светског рата. Са таквим војним и политичким капиталом Пашићева концепција уједињења наметнута је осталим судионицима, а што је било одлучујуће – и прихваћена од стране великих сила, које су у новој југословенској држави виделе важну карику у „светској антигерманској баријери”. Судбина Женевске декларације и одбијање залагања представника Југословенског одбора и Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба за конфедерализам, федерализам и друге равноправније облике уређења будуће државе потврдили су надмоћ с којом је Краљевина Србија ушла у завршну фазу борбе за заједничку државу. Уверења Н. Пашића исказана на Крфској конференцији да нова југословенска држава у датим околностима може бити саздана само на принципима унитаризма и централизма, са могућностима хрватске аутономије и увођења локалних самоуправа, остала су до краја програм Краљевине Србије. Компромисна варијанта унитаризма оличена у формули „трои-меног народа” истицана је као противтежа федералистичким захтевима.

Разматрања црногорско-српских односа и питања како остварити спајање двеју држава – обично су пропадала на самом почетку и нису пружала прилику за било какву расправу о проблемима унутрашњег уређења. Крфска декларација, међутим, ово питање принципијело поставља у тринаест тачака, остављајући коначно решење унутрашњег устројства заједничке југословенске државе Уставотворној скупштини. Наглашено је у њој, поред принципа о равноправности вера, народа, грба, застава и других обележја, да ће се нова држава звати Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и бити слободна, независна, уставна, демократска и парламентарна монархија на челу са династијом Карађорђевић. Даљи ток догађаја, уједињење Војводине и Црне Горе са Србијом и проглашење југословенског уједињења 1. децембра 1918. потврдили су реалност Пашићеве политичке визије и прагматичност резултата његовог рада на решавању српског националног питања.

На другој страни, краљ Никола Петровић, немоћан и напуштен, годинама притиснут, уморан и безнадежан у туђини, шаље своје последње поруке о томе како, насупрот Пашићу, види и жели да се створи заједничка југословенска држава. У Прогласу Југословенима од 20. октобра 1918. поздравља уједињење и стварање заједничке државе и тражи конфедерацију. Као и 1914. када је позвао Црногорце „у свети рат за слободу српства и југословенства”, краљ Никола их поново позива у овом Прогласу следећим речима: „Браћо, са највећим заносом, радошћу и одушевљењем данас свечано изјављујем да желим – увјерен сам исту жељу има и сав мој вјерни народ у Црној Гори – да и наша мила Црна Гора буде саставни дио Југославије, да часно уђе у југословенску заједницу, као што је часно и до краја за њу ратовала и страдала. Желим да се сложимо и братски уредимо југословенску конфедерацију, у којој ће свак сачувати своја права, своју вјеру, уредбе и обичаје, и у којој нико неће наметати првијенство, већ сви да будемо једнаки у чедним њедрима мајке Југославије...” (Глас Црногорца, бр. 56, 21 октобра 1918).

Сличне поруке садржане су и у краљевој декларацији упућеној председнику САД Вилсону, коју је објавио 22. октобра 1918. У њој се сада захтева југословенска федерација и изражава спремност Црне Горе да ће „сложно и братски сарађивати”, ако се буду поштовали вера, право, обичаји и закони сваког федералног субјекта. Будући да је влада Србије на челу са Пашићем одбијала конфедералне, федералне и друге сличне захтеве од много значајнијих фактора уједињења, па и оне који су долазили из српских политичких и интелектуалних кругова, и да је унутар врхова у Србији, као и међу великим силама, преовлађивало уверење да је најбоље решење за нову државу централистичко и унитарно устројство, овакви захтеви остали су без одговора са Пашићеве стране, тим пре што је послове око југословенског уједињења и Црне Горе предао у надлежност регенту Александру.

Конференција у Женеви између дела србијанских политичара, Пашића и представника Југословенског одбора и Народног вијећа Државе СХС од 6-9. новембра 1918. била је последња прилика краљу Николи да промени свој неповољан положај у односу на јасну извесност уједињења, не само по диктату српске владе и регента Александра већ и уз подршку Савезника. Краљ Никола је на Конференцију послао своју делегацију са министром Милом Вујовићем на челу али она, због Пашићевог одлучног одбијања, није учествовала у њеном раду. У оствареним разговорима, углавном са представницима Народног Вијећа СХС, делегати црногорске владе жалили су се на Пашића због онемогућавања њиховог учешћа на Конференцији, која је, иначе, имала као последњу тачку у свом дневном реду однос према Црној Гори. Уверавали су словеначке и хрватске делегате да се краљ Никола и његова влада искрено залажу за југословенску идеју и заједничку југословенску државу. Пашић је, међутим, успео да на Конференцију доведе Црногорце из редова краљевих противника, који су подржавали политику Србије нападајући краља Николу и његову „антисрпску политику”.

Политичка активност краља Николе у Женеви свела се у пракси на покушај представника Народног вијећа и Југословенског одбора да црногорско питање употребе против Пашићеве концепције уједињења, да из својих интереса Црну Гору ставе на страну федерално-конфедералних снага. Међутим, одлучним одбијањем Женевске декларације од стране српске владе и регента Александра пропала је ова њихова нада, као и жеља краља Николе да ухвати прикључак у одлучујућим догађајима уочи 1. децембра 1918. Одлуке Подгоричке скупштине о уједињењу Црне Горе са Србијом и о збацивању краља Николе и династије Петровић са црногорског престола били су завршни ударац његовим очекивањима да би преко југословенске формуле, готово наивно верујући и уз помоћ великих сила, могао очувати династију и државу. Све се и даље одиграло по одраније добро промишљеном Пашићевом сценарију, иако је у завршној фази борбе за заједничку државу главну улогу добио регент Александар, имајући подршку у ратним Савезницима. Уједињење Државе Словенаца, Хрвата и Срба са Краљевином Србијом, са којом су се претходно ујединиле Црна Гора и Војводина, извршено је по Пашићевој политичкој замисли и по диктату регента Александра. Убрзо ће се, међутим, показати слабе тачке овакве политике коришћења присиле, историјских пречица и популистичког метода одлучивања у настојању да се остваре пожељни циљеви трајног значаја.

У односу на Црну Гору Никола Пашић је и после проглашења југословенске државе био даље врло ангажован на њеном међународном признању. На Конференцији мира у Паризу бринуо је да онемогући приступ представницима краља Николе, тј. да обезбеди учешће оних Црногораца који су заступали одлуке Подгоричке скупштине, смештајући их, као Словенце и Хрвата, у Делегацију Краљевине Србије. Али ни краљ Никола није се предавао, напротив. Он је у меморандуму упућеном председнику Конференције мира Ж. Клемансоу од 26. августа 1919. тражио да се и „званичној Црној Гори” омогући учешће на Конференцији, истичући следеће: „Питање Црне Горе није питање династије као што покушавају подметнути њени противници. Овдје се ради баш напротив о великом принципу, чије поштовање треба да буде тим веће, јер се ради о чувању мучно стеченог права једне слабе земље и једнога малог народа” (Глас Црногорца, бр. 9, 3. марта 1921).

Колебање око међународног признања југословенске државе проглашене 1. децембра 1918, које се испољило међу представницима Француске, САД и других сила уочи Мировне конференције, имало је за повод снажан притисак краља Николе на председника САД Вилсона, који је посумњао у легитимитет Подгоричке скупштине. Замерио је влади Србије да није имала право да противно начелу самоопредељења шаље своју војску у Црну Гору и примењује силу. Из тих разлога Вилсон је био спреман да омогући учешће посебне делегације владе краља Николе на Конференцији у Паризу. И други шефови делегација великих сила бавили су се уочи Конференције питањем – да ли је Србија прикључењем Црне Горе угрозила начело

самоопредељења. Међутим, српска дипломатија, која је стајала уз тек изабрану прву југословенску владу и њеног министра спољних послова А. Трумбића, изузетном офанзивом, нарочито међу учесницима Конференције у Паризу, успела је да их увери да у случају Црне Горе није било повреде међународног права и принципа које је крајем Првог светског рата прокламовао председник Вилсон. Југословенској влади и пре почетка рада Конференције стизале су подршке и признања. Н. Пашић и А. Трумбић су заједничком акцијом, пре свега код делегације САД, успели да убеду Савезнике да је уједињење Црне Горе и Србије учињено легитимно. Тако се догодило да Црна Гора буде једина држава из табора Савезника у Првом светском рату која је избрисана са политичке карте Европе. Историчарима је остављено да се споре о томе ко је више допринео њеној ликвидацији, иако је све више доказа који сведоче да је унутрашњи фактор био одлучујући, да су резултати његове политике у завршној фази уверили победничке силе да је присаједињење Црне Горе Србији из више разлога целисходно политичко решење.

Што се, пак, тзв. династичког питања тиче и оно је од првих идеја и разговора о уједињењу Црне Горе и Србије било предмет главне пажње политичких, а касније и историографских спорења и спекулација. За Николу Петровића постало је дневна тема још од времена споразума са кнезом Михаилом у септембру 1866. када је гајио илузије да ће можда лакше доћи до српског престола. Од тада појачавао је своју политичку делатност да Црну Гору наметне као центар Српства, стављајући интересе своје династије на прво место. После убиства кнеза Михаила (1868) постало му је јасније да ће морати да води тешку борбу за водећу улогу у Српства, т. ј. за стварање реалних услова да његов владарски дом постане једини за обе земље – Црну Гору и Србију. Династичко ривалство између Београда и Цетиња добило је нови подстицај удајом принцезе Зорке за Петра Карађорђевића (1883). Даљи догађаји, почев од Берлинског конгреса 1878, преко балканских ратова и Првог светског рата, када је решавање српског националног питања ишло према завршној фази, све више су заоштравали односе између династија Петровића, Обреновића и Карађорђевића. Показало се да је династичко питање са једне и друге стране истицано као главна сметња за могућа решења српско-црногорског државног уједињења другачија од оног какво се догодило. Оно се обично, у историографији, своди на детронизацију династије Петровића, односно краља Николе са црногорског престола у корист династије у Србији, при чему се у други план ставља чињеница да је суштина спорења била и остала у ликвидацији самосталне црногорске државе.

Анализа Пашићевог јавног и тајног политичког деловања сведочи да је он, приврженик династије Карађорђевић, и у последњем чину решавања црногорског питања, као близак и одан сарадник регента Александра, чинио све да уклони Петровиће као другу српску династију и Црну Гору присаједини Србији, без било каквих обележја њене претходне државности.

Несумњиво је да је Пашић био најистакнутија и најутицајнија личност у Србији у прве две деценије XX века, и да је његов допринос решавању питања уједињења Србије и Црне Горе на начин како је оно остварено крајем новембра 1918. био знатно испред свих других политичких актера који су на томе радили. То је знао и сам краљ Никола, и није случајно да су он и његова влада и поред прорачунатог уздржавања у једном тренутку отворено оптуживали Пашића за гробара црногорске државе и династије, носиоца „великосрпске, империјалистичке и окупаторске” политике према Црној Гори. Чак му се директно претило да ће га влада Црне Горе „ставити под истрагу” за дело велеиздаје, јер покушава „да се Црна Гора насилно инкорпорише у једној другој држави и наметне јој другу династију”. Одговори су били да краљ Никола, његова влада и малобројне присталице воде деструктивну пропаганду и политику против југословенског програма српске владе.

Развитак догађаја потврдио је да је тзв. династичко питање, од његовог покретања до самог краја, превазилазило личне и породичне оквири, да је у суштини било у функцији политике која је имала за циљ уједињење Српства и ширење Србије, која би ојачана и проширена постала стожер југословенскога уједињења. То потврђује и чињеница да је проблем црногорске државности остао и после уклањања црногорске династије, да није могао бити поништен политичким декларацијама, и да је његово решавање до наших дана било извориште неспоразума у црногорско-српским односима. За краља Николу династичко питање било је лично само у односу на неспорно већинско расположење народа у Црној Гори за уједињење са Србијом.

Завршетак једног великог рата, зла и патњи које је носио, атмосфера клицања маса миру, слободи, братству, једнакости, бољем животу, југословенству и српству, били су погодни, како је то историја небројено пута у сличним приликама показала, за рушење једне династије. О расположењу већине народа у Црној Гори, а нарочито његових елитних кругова који усмеравају народну вољу и опредељење за уједињење са Србијом и улазак у заједничку југословенску државу, постоје бројна и уверљива историјска сведочанства. Може се замислити како је већинска, традиционално просрпски оријентисана Црна Гора примила чин уједињења 1918, поготово ако то расположење упоредимо са оним еуфорично исказаним у Словенији, Далмацији, Босни и другим крајевима, а да не говоримо о Војводини и Србији. У таквом расположењу сви другачији предлози око начина и облика црногорско-српског уједињења, као и стварања заједничке југословенске државе, попут захтева о конфедерацији или федерацији који су према Београду долазили из других југословенских земаља, били су игнорисани, како од стране одлучујућих европских сила тако и од победничке Србије. Гурнути су у неки други план и остављени да се решавају у неко друго време.

ЛИТЕРАТУРА

- Д. Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962; *Подгоричка скупиштина 1918*, Загреб 1989; *Црногорски федералисти 1919-1929*, Титоград 1981.
- Н. Ракочевећ, *Црна Гора у првом свјетском рату 1914-1918*, Цетиње 1969; *Политички односи Црне Горе и Србије 1903-1918*, Цетиње 1981.
- С. Томић, *Десетогодишњица уједињења Србије и Црне Горе*, Београд 1929.
- Н. Шкеровећ, *Црна Гора за вријеме Првог свјетског рата. Односи са Србијом – кайишулација*, Титоград 1962.
- Б. С. Вуковић, *Рад Црне Горе на уједињењу и сарадњи са Србијом*, Цетиње 1971.
- М. Дашић, *Озледи из историје Црне Горе*, Подгорица 2000.
- З. Лакић, *Црногорске историјске теме*, Подгорица 2001.
- Ј. Р. Бојовић, *Подгоричка скупиштина 1918, документи*, Г. Милановац 1989.
- М. Шуковић, *Подгоричка скупиштина 1918*, Подгорица 1999.
- В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958.
- М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973.
- Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914-1915. године*, Београд 1973; *Југословенско питање и Крфска декларација 1917*, Београд 1967.
- Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 1-2, Београд 1985.
- Д. Живојиновић, *Црна Гора у борби за оцшанак 1914-1922*, Београд 1996; *Америка, Италија и оцшанак Југославије 1917-1919*, Београд 1970; *Невољни савезници 1914-1918*, Београд 2000.
- Р. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе 1711-1918*, Подгорица-Београд 1996.
- Ш. Раостер, *Јанусово лице историје, Одабрани чланци и расправе*, Подгорица 2000.
- Б. Петрановић – М. Зечевић, *Југословенски федерализам, идеје и стварности, темејска збирка докумената*, Београд 1987.
- Краљ Никола, Личности, дјело и вријеме*, ЦАНУ, 49, I, Зборник радова, Подгорица 1989.
- Никола Пашић, Живој и дело*, Зборник радова, Београд 1997.
- Стварање југословенске државе 1918. године*, Београд 1989.
- Љ. Димић, *Историја српске државности, Србија у Југославији*, Нови Сад 2001; *Краљ Никола, Политички системи*, Цетиње, Титоград 1989.
- Р. Љушић, *Историја српске државности. Србија и Црна Гора*, Нови Сад 2001; *Књижа о Начертанију*, Београд 1993.
- Н. Пејровић Њеџош, *Писма*, библиотеграфија, Цетиње 1969.
- Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари*, Цетиње 1996.

Momčilo ZEČEVIĆ, Ph. D.

KING NIKOLA PETROVIĆ NJEGOŠ AND NIKOLA PAŠIĆ

Summary

Complex Montenegrin-Serbian relations and their frequent crisis from the second half of the nineteenth century until the union of Serbia and Montenegro by the end of 1918. have been the subject of historiographic treatment with markedly opposed explanations and results. Through comparative analysis of the positions of Montenegrin King Nikola Petrović Njegoš and outstanding Serbian politician and statesman Nikola Pašić, the attempt is made by this paper to reveal the historical truth on influence of these persons on the problem of Serbian-Montenegrin bringing together, their conflicts and growing apart, as well as on the very act of union. Such approach in selection of the theme has been made also because in former investigations Montenegrin-Serbian relations have not been analysed in light of directly confronted politics of these leading protagonists in their striving for the joint Serbian-Montenegrin and Yugoslav state; their activity has left a deep and lasting trace in further development of relations between Serbia and Montenegro.

The amount of knowledge and treasury of facts on Serbian-Montenegrin relations until 1918, contained in a very rich historiography, have been burdened by markedly politicized explanations, depending on time and circumstances, but also on archive and other documentation which has been used. Generally observed, historiography based on predominantly domestic documents has been more oriented towards the internal Serbian-Montenegrin causes of conflict, whereas the other one, markedly relying on foreign archives, insisted on predominating role of external factor in solving the relations between Serbia and Montenegro and its decisive influence on liquidation of Montenegrin state and dynasty in act of Yugoslav union in 1918. In observing the development of Serbian-Montenegrin relations in a span of almost one century, especially their final stage which resulted in union of these two states, special attention was paid to the significance of forming the immediate border between Serbia and Montenegro after the Balkans' Wars in 1913.

